

Кухарев Олександр Євгенович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету
внутрішніх справ

ФОРМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ СПАДКОВОГО ПРАВА

Цивільно-правова відповідальність як правове явище протягом тривалого часу виступала предметом ґрунтовних наукових досліджень, присвячених їй поняттю та характерним ознакам, визначенню підстав та обсягу, а також співвідношенню з іншими цивільно-правовими конструкціями. Є всі підстави погодитися із Н. С. Кузнецовою в тому, що дослідження проблемних питань юридичної (зокрема й цивільно-правової) відповідальності потребує врахування як її загальних рис, притаманних соціальній відповідальності на етапі становлення громадянського суспільства в Україні та активізації інтеграційних процесів, характерних для сучасного періоду, так і особливостей, обумовлених специфікою саме правового інструментарію, до якого вона належить [1, с. 189].

Водночас, незважаючи на пильну увагу з боку науковців до категорії цивільно-правової відповідальності, особливості її застосування в такій специфічній сфері, як спадкове право, залишаються нез'ясованими. Цивільно-правова відповідальність у спадковому праві зумовлена особливостями відповідної підгалузі цивільного права. Це пов'язано передусім з існуванням спеціальних форм цивільно-правової відповідальності, відмінних від класичних форм відповідальності за порушення договірних та недоговірних зобов'язань.

Аналіз кн. 6 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК) дозволяє виділити такі спеціальні форми цивільно-правової відповідальності в сфері спадкового права.

1. Усунення від права на спадкування структурно закріплене у ст. 1224 ЦК та характеризується умисною протиправною поведінкою спадкоємця та відказоодержувача. У наведеній нормі, що має суттєве морально-етичне значення, передбачаються негативні наслідки для порушників не лише правових (наприклад, умисне позбавлення життя спадкодавця), а й інших соціальних норм (ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані). Невипадково Ю. О. Заїка стверджує, що законодавець визначає коло осіб, які усуваються від отримання спадщини, керуючись нормами загальнолюдської моралі [2, с. 205].

Санкцією за вчинення протиправних дій, вичерпний перелік яких закріплений у ст. 1224 ЦК, є втрата особою суб'єктивного цивільного права. Причому йдеться про підстави та порядок усунення від права на спадкування особи після конкретного спадкодавця, а не позбавлення її права бути спадкоємцем взагалі.

2. Зменшення розміру спадкової частки, що застосовується до спадкоємця шляхом зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині або зміни черговості одержання права на спадкування в судовому порядку.

Зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині в силу протиправної поведінки спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК). Слід зробити застереження, що вказана норма викладена диспозитивно через відкритий перелік підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, прямо визначаючи лише характер відносин між спадкоємцем та спадкодавцем. Цивільно-правова відповідальність у формі зменшення розміру спадкової частки у вказаних правовідносинах настає лише у разі вчинення спадкоємцем дій стосовно спадкодавця, що мають протиправний характер. Наприклад особа, наділена правом на обов'язкову частку, ображала спадкодавця, забирала в нього пенсію тощо за умови, що такі дії не є підставою для усунення порушника від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК. Зменшення обов'язкової частки у спадщині за іншими підставами, зокрема через майновий стан спадкоємця, не є за своєю правовою природою цивільно-правовою відповідальністю.

Серед підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині в юридичній літературі називають: 1) погане поводження із спадкодавцем; 2) нездійснення належного догляду за спадкодавцем [3, с. 383]; 3) аморальна поведінка обов'язкового спадкоємця щодо спадкодавця та інших спадкоємців [4, с. 136, 137].

Зміна черговості одержання права на спадкування за рішенням суду має наслідком зменшення розміру частки спадкоємця, який за загальним правилом черговості закликається до спадкування. Так, згідно з ч. 2 ст. 1259 ЦК фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Цивільно-правова відповідальність за вказаних обставин застосовується до спадкоємця за законом попередньої черги у зв'язку із ненаданням ним допомоги спадкодавцю, який в силу об'єктивних причин перебував у безпорадному стані та потребував такої допомоги. Це відбувається, приміром, коли найближчі родичі спадкодавця ухилялися від виконання своїх юридичних та моральних обов'язків, і догляд за непрацездатним спадкодавцем здійснювали інші особи (двоюрідний брат, племінних тощо) за умови, що останні визначені хоча б в одній з п'яти черг спадкоємців за законом.

Безумовний теоретичний та практичний інтерес викликають передусім спеціальні форми цивільно-правової відповідальності. Як наголошується у правовій доктрині, цивільно-правова відповідальність – це завжди відповідальність одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим, відповідальність правопорушника перед потерпілим. Це пов'язано з тим, що цивільне право регулює відносини між рівноправними та незалежними (автономними) суб'єктами [5, с. 610]. У наведеному аспекті В. Д. Примак

сформулював висновок, що цивільно-правова відповідальність є правовим результатом цивільного правопорушення, а тому одночасно з порушенням чужого суб'єктивного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особи за наявності передбачених у законі або договорі умов виникає обов'язок зазнати несприятливих для неї майнових наслідків з метою надання належного кредиторіві відшкодування (компенсації) [6, с. 63].

Виходячи з того, що усунення від права на спадкування та зменшення спадкової частки здійснюються вже після відкриття спадщини, тобто після смерті потерпілої особи, відповідальність у спадкових правовідносинах набуває зовсім іншого забарвлення та змістовного навантаження. Це виявляється, передусім, через відсутність класичного суб'єктного складу (кредитор – боржник). Тобто відсутня відповідальність одного учасника цивільних правовідносин перед іншим: правопорушника перед потерпілою особою.

Виділені спеціальні форми цивільно-правової відповідальності не є додатковим обов'язком, що покладається на правопорушника внаслідок невиконання основного обов'язку. Крім того, усунення від права на спадкування та зменшення спадкової частки застосовуються виключно в судовому порядку. І хоча у ч. 1 ст. 1259 ЦК міститься застереження про можливість зміни черговості одержання права на спадкування шляхом укладення договору між заінтересованими спадкоємцями, зменшення спадкової частки у даному випадку не є наслідком застосування цивільно-правової відповідальності.

При цьому має бути враховано, що у спадковому праві існує і загальна цивільно-правова відповідальність у формі відшкодування збитків, застосування якої аналогічно має певну специфіку, зумовлену особливостями відповідної підгалузі. Така цивільно-правова відповідальність унормована у ч. 4 ст. 1295 ЦК та існує у формі **стягнення збитків з виконавця заповіту на користь спадкоємців**, завданих у зв'язку з неповідомленням спадкоємців та інших осіб, щодо яких він повинен був вчинити певні дії, про відмову від здійснення своїх повноважень, а також через відмову виконавця заповіту від здійснення своїх повноважень у разі необхідності вчинення невідкладних дій, зволікання з якими загрожує завданням збитків спадкоємцям.

Зазначена форма цивільно-правової відповідальності наближена до загальної – відшкодування збитків (ст. 22 ЦК), проте характеризується спеціальними суб'єктами (кредитор – спадкоємець, боржник – виконавець заповіту), а також особливістю протиправної поведінки. Визначальним тут є не лише факт наявності шкоди, а її завдання особою, що має правовий статус виконавця заповіту. Такий статус набувається деліквентом з моменту отримання свідоцтва виконавця заповіту, що видається нотаріусом на підставі гл. 14 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. Крім того, відшкодуванню в порядку ч. 4 ст. 1295 ЦК підлягають збитки, завдані у зв'язку з відмовою особи від здійснення повноважень виконавця заповіту.

Окремо слід підкреслити, що визначений у ст.1282 ЦК обов'язок спадкоємців задовольнити вимоги кредитора спадкодавця не є цивільно-правовою відповідальністю. Такий обов'язок переходить до спадкоємця в порядку спадкового правонаступництва, а не виникає у нього вперше через вчинення протиправних дій. Невипадково у ст.1281 ЦК йдеться саме про «борги спадкодавця», а не збитки. Борги спадкодавця – це майнові зобов'язання, які прийняв на себе спадкодавець перед фізичними або юридичними особами – кредиторами, але смерть позбавила його можливості виконати їх.

Як правильно наголошує Т. В. Боднар, сплата боргу не є відповідальністю, а ознаки форми відповідальності має лише застосування індексу інфляції, з урахуванням якого має сплачуватися борг [7, с. 86]. Дійсно, сплата боргу та відшкодування збитків як форма цивільно-правової відповідальності мають різну правову природу, підстави виникнення. На відмінності виділених категорій неодноразово зверталася увага в юридичній літературі. При цьому має бути враховано, що проценти та неустойка нараховуються до дня смерті боржника включно. Як роз'яснено в п.32 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 30.03.2012 р. № 5, спадкоємці несуть зобов'язання погасити нараховані відсотки і неустойку тільки в тому випадку, якщо вони вчинені позичальником за життя. Інші нараховані зобов'язання фактично не пов'язані з особою позичальника і не можуть присуджуватися до сплати спадкоємцями.

Умовою покладення на спадкоємця обов'язку виконання вимог кредитора спадкодавця є факт прийняття спадщини, тобто висловлене належним чином бажання спадкоємця стати правонаступником померлого. З цього випливає висновок про факультативний характер обов'язку задовольнити вимоги кредитора, виконання якого пов'язане із прийняттям спадкоємцем спадщини. Тобто спадкоємець, вирішуючи питання про прийняття спадщини, визначає також і доцільність прийняття на себе обов'язку щодо сплати боргу спадкодавця.

Так саме не є формою цивільно-правової відповідальності визначений у ст.1231 ЦК перехід до спадкоємця обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем. При цьому найбільш поширеною у правовій доктрині є розуміння сутності цивільно-правової відповідальності саме як санкції за правопорушення. У свою чергу спадкоємець не є особою, яка своїми протиправними діями завдала шкоди, а відтак не може бути притягнутий до відповідальності, а відповідний обов'язок переходить до нього в порядку правонаступництва як елемент складу спадщини.

Перехід обов'язків спадкодавця до спадкоємців є випадком універсального правонаступництва, тому в даному випадку йдеться не про цивільно-правову відповідальність спадкоємців, а про наступництво спадкоємців у боргах спадкодавця.

Хоча в юридичній літературі з окресленого питання висловлюється й протилежна позиція. Зокрема, К. О. Ходирева [8, с. 95–101], Ю. М. Фольгерова [9, с. 16–19] розглядають перехід до спадкоємців боргів спадкодавця саме з позицій цивільно-правової відповідальності.

Література

1. Кузнєцова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. № 1. С. 186–203.

2. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. 2-е вид. Київ: КНТ, 2007. 288 с.

3. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2-х т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. Загальна частина. 696 с.

4. Печений О. П. Спадкове право. Харків: Фактор, 2012. 368 с.

5. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. Москва: Статут, 2005. 842 с.

6. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 432 с.

7. Боднар Т. В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договорных обязательств: виды и формы. *Альманах цивилистики: Сборник статей*. Вып. 1 / Под ред. Р. А. Майданика. Киев: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. С. 73–91.

8. Ходырева Е. А. Гражданско-правовая ответственность наследника по долгам наследодателя-предпринимателя. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2010. Вып. 2. С. 95–101.

9. Фольгерова Ю. Н. Гражданско-правовая ответственность наследников по долгам наследодателя. *Наследственное право*. 2013. № 3. С. 16–19.